

הרב הלל בן-שלמה

ה'מחכמה' אינו קדוש בקדושת הר הבית

א. מבוא

ב. גגים ועליות לא נתקדשו

ג. גגים ועליות שנבנו לאחר בניין הבית

ד. הלשכות הפתוחות לחוץ

ה. האם ה'מחכמה' בנוי על שטח הר הבית?

ו. הרחבת קדושת הר הבית

ז. סיכום ומסקנה

א. מבוא

סמוך לרחבת הכותל המערבי, נמצא המבנה המכונה "המִחְכָּמָה" (=המדרשה), בו יושבת כיום פלוגת מג"ב. בקומה העליונה של מבנה זה קיימים שני חדרים המוגדרים כבית כנסת, אשר נמצאים על גבי הכותל המערבי, ואף בולטים ממנו לכיוון הר הבית. בבית כנסת זה מתקיימים בכל שנה מנייני תפילה בתשעה באב וביום הכיפורים. מניינים אלו נוסדו על ידי הרב שלמה גורן זצ"ל, אשר סבר כי המקום קדוש בקדושת הר הבית, ועל כן הנהיג כמה הנהגות בתפילה במקום מתוך הנחה שהמתפלל במקום אכן מתפלל בהר הבית (השתחויה בפישוט ידיים ורגליים, עניית בשכמל"ו על הברכות, שינוי בחתימת הברכות עם תוספת "מן העולם ועד העולם" ואמירת פסוקי ברכת הכהנים ברצף בלי הפסק ענייה ביניהם). בדרך כלל המתפללים במקום, נזהרים לטבול בברכה לפני כניסתם.

אולם בניגוד למבואר עד כה, לענ"ד ישנן כמה סיבות שבגללן מקום ה'מחכמה' אינו קדוש בקדושת הר הבית כלל, וממילא אין כל צורך בטבילה לפני הכניסה אליו, והתפילה במקום צריכה להתנהל באופן רגיל, כמו בכל מקום אחר בירושלים.

ב. גגים ועליות לא נתקדשו

בגמרא בפסחים (פה ע"ב) מובאים (לעניין אכילת פסחים) דברי רב: "גגים ועליות לא נתקדשו". בעל המנחת-חינוך (מצוה שסב) מעלה אפשרות, שדין זה נאמר רק על העזרה ועל ירושלים לעניין אכילת קודשים, אבל לא על קדושת הר הבית לעניין

שילוח טמאים (כשם שבבתי ערי חומה מסתבר לומר, שהקדושה חלה על הגגים והעליות ולא ניתן לשלח לשם את המצורעים).¹

הרמב"ם עצמו מזכיר דין זה לגבי העזרה, ובהלכות קרבן פסח (פ"ט ה"א) הוא כותב לגבי ירושלים "שהגגים והעליות אינם בכלל הבית" – ומשמע מדבריו, כי קדושת ירושלים יש להם, אלא שהם אינם בכלל הבית שבו אוכלים את הפסח (ואסור להוציא את הפסח אל מחוץ לבית).

דברי הרמב"ם הללו נראים כמוקשים מפשטות דברי הגמרא בפסחים שם, הדנה על קדושת גגות ירושלים (וייתכן שפסק לפי דעה בירושלמי לפסחים פ"ז ה"ב הסוברת שיש קדושה לגגות ירושלים); והגישה המקובלת בדברי הראשונים אינה כמותו (רש"י פסחים פה ע"ב ד"ה גגין; רבינו חננאל ומאירי שם; תוספות, תוספות-שאנץ, תוספות רבינו פרץ וריטב"א על מכות יב ע"א). גם דברי המנחת-חינוך על קדושת הר הבית מוקשים מדברי הגמרא שם (פו ע"א), אשר נוקטת בפשטות דין זה גם לגבי קדושת הגגים והעליות שבהר הבית – ביחס לקדושה של המבנה הבנוי על גבי השער המזרחי של הר הבית – שער שושן (כך על כל פנים מתפרשת הגמרא שם לפי רש"י, תוספות, תוספות-הרשב"א והמאירי; ואמנם בריבמ"ץ מעשר שני פ"ג מ"ז מופיע פירוש אחר לגמרא זו, ולפיו הנידון אינו קדושת המקום אלא קדושת אמות המדידה, אך גם לפי פירושו אין ראיה שדין הר הבית יהיה שונה מדין ירושלים והעזרה).

כך גם אנו מוצאים בשו"ת בית רידב"ז (סימן לח) המתיר לגשת לכותל המערבי גם אם נאמר שהוא הכותל המערבי של העזרה, מתוך הנחת יסוד שהשטח שתחתיו מכוסה והניגש אל הכותל עומד על גבי גגים ועליות של הר הבית שלא נתקדשו.

ואף הרב גורן בספרו 'הר הבית' (עמוד תה) כותב, שכל הדין בנוגע לקדושת הגגים והעליות בהר הבית, הוא רק לשיטת הרמב"ם, אבל לא לפי "כל שיטות הראשונים והם רש"י ותוספות וסיעתם, הסוברות שבירושלים ובעזרה לא נתקדשו הגגים והעליות, כפי שמשמע באופן ברור מסוגיית הגמרא בפסחים".

1. יש לציין, שבתחילת ביאורו למצוה זו, נוקט המנחת-חינוך כדבר ברור שעל פי דברי הגמרא והרמב"ם, דין "העליות והגגים לא נתקדשו" נוהג בין בעזרה, בין בהר הבית ובין בירושלים (וייתכן שכוונתו לומר, שדברים אלו ברורים על פי הגמרא, ורק הוסיף מראה מקום לדברי הרמב"ם, שהרי בנוגע לקדושת הגגים והעליות בירושלים לא משמע כן מהרמב"ם).

ג. גגים ועליות שנבנו לאחר בניין הבית

מאחר שהגישה המוקבלת היא, שאין קדושה לגגים ולעליות שבהר הבית, כפי שכותב הרב גורן עצמו, מדוע אפוא סבר הרב גורן שיש לנהוג ב'מחכמה' כבקדושת הר הבית? התשובה לכך מופיעה בהמשך הפרק בספר ה"ל (עמוד תי), שם מובאים דברי הראב"ד בפירושו למסכת תמיד (ל ע"ב), לפיהם קדושת גגים ועליות קיימת במקומות שנבנו אחרי בניין הבית, משום שאין אפשרות להפקיע קדושה קיימת על ידי בניין בתוך אותו חלל (ומעין זה כותב גם בשו"ת הרדב"ז ח"ב סימן תרצא). על פי דברים אלו מסביר הראב"ד את איסור השיבה בעזרה למלכים שאינן מבית דוד, שבגלל איסור זה הנהיגו לקרוא את התורה במעמד הקהל מחוץ לעזרה (והיו קוראים בעזרת הנשים). למרות שהקריאה לא היתה מתבצעת על רצפת העזרה אלא על גבי בימה של עץ, בכל זאת המקום לא היה מוגדר כגגים ועליות, משום שבימה זו לא היתה קיימת כאשר העזרה נתקדשה. על פי דברים אלו רוצה לומר הרב גורן, כי מאחר שקדושת חלל הר הבית היתה קיימת במקום זה קודם לבניית מבנה ה'מחכמה', הרי שקדושת המקום עדיין קיימת, למרות שהמקום כעת אינו אלא עלייה.

יש לציין, כי הראב"ד עצמו מביא בדבריו דעה נוספת לגבי הבימה של עץ, והיא דעת רבינו אלחנן מבעלי התוספות, הסובר שמאחר שבימת העץ לא היתה אלא מבנה זמני בשביל הקריאה באותו המעמד, לא היה מקום לראות אותו כמבטל קדושה. ממילא יש לומר לפי דברים אלו, כי בניין קבוע הנמצא במקום, כמו בניין ה'מחכמה', אכן מבטל את הקדושה – למרות שהוא נבנה אחרי שהמקום כבר התקדש.

כמה מהאחרונים מביאים ראיה כנגד דברי הראב"ד מהגמרא, אשר בסוגיה בפסחים שם תמהה על אפשרות אכילת פסחים על גגות ירושלים, ועל כן היא מבארת, שהיו עולים לגג רק בשביל לומר שם את ההלל. אם אין קדושה בבתים שנבנו אחרי הקידוש הראשוני, הרי שמסתבר שרוב הבתים נבנו לאחר מכן, וממילא אין כל בעיה לעלות לגגות אלו לאכול את הפסח (עיר הקודש והמקדש חלק ד פרק ו; עוד יוסף חי על מכות יב ע"א). כך הם גם פשטות דברי הרמב"ם, אשר בהביאו את הדין שגגים ועליות לא נתקדשו (בית הבחירה פ"ו ה"ח), אינו מזכיר כל חלוקה בין גגים ועליות שהיו בזמן הקידוש הראשוני, לבין גגים ועליות שנבנו לאחר מכן – ואם היה הבדל ביניהם בוודאי היה לו להזכיר כן; וכך עולה מדברי כמה מהראשונים על מכות (יב ע"א), הדנים באילן הגדל בירושלים, אם יש לענפיו דין גגים ועליות (תוספות, תוספות-שאנץ, תוספות רבינו פרץ, ריטב"א) – וברור שאילן זה הולך וגדל כל הזמן, והמקום בו ענפיו נמצאים כעת אינו המקום בו הם היו בשעת הקידוש הראשוני (וברור שלא מדובר רק על עצים שניטעו בשעת הקידוש). כפי שראינו לעיל, בשו"ת בית רידב"ז לא חשש לסברה זו, ועל כן התיר להתקרב לכותל אף אם

נאמר שכותל זה הוא כותל העזרה – מתוך הנחה שכיסוי הר הבית שנעשה עד כה, הפקיע את קדושת האויר של מקום זה.

נכון הוא, שיש מהאחרונים אשר הלכו בעקבות דברי הראב"ד (שו"ת מהרש"ם חלק א סימן לה; 'חק נתן' על מכות שם); אך גם אם נאמר, שיש מקום להתחשב בסברה זו, ודאי שאין להקל בזה (וכגון היתר השתחויה על אבן משכית – שאף בהר הבית עצמו מחוץ לעזרה הוא דבר שאינו מוסכם ואכמ"ל). ואכן בספר 'משנת יעקב' על הרמב"ם (מעשר שני פ"ב הט"ו) תמה על דברי הראב"ד הללו, וכתב בשם החזון-איש, כי צ"ע האם אכן דברים אלו יצאו מתחת ידי הראב"ד.

ד. הלשכות הפתוחות לחוץ

במהלך קיום התפילה ב'מחכמה', חלק מהמתפללים נמצאים בחלק הקדמי של בית הכנסת העובר את 'הכותל המערבי', וחלק נמצאים בחלק האחורי, שבוודאי אינו נמצא בהר הבית. ומכיוון שכך, לא מסתבר לומר, שחלק מן הציבור יענה "אמן" וחלקו האחר יענה בשכמל"ו, וכן לא מסתבר שחלק מן הציבור ייפול על פניו באופן אחד והאחרים ייפלו באופן שונה (אם כי ראה מגילה כב ע"ב). ולאור הדברים הנזכרים לעיל ראוי להנהיג במקום הנהגה אחידה – כפי שנוהגים בחול.

אולם לענ"ד, גם אם כל הציבור יצטופף בחלקו הקדמי של המבנה, אל להם לנהוג במקום כדין הר הבית מטעם נוסף:

במשנה במעשר שני (פ"ג מ"ח) נאמר: "הלשכות הבנויות בקודש ופתוחות לחול – תוכן חול וגגותיהן קודש". משנה זו אמנם מתייחסת לשטח העזרה, אך יש מקום לומר, כי אם בשטח העזרה אנו גורעים מקדושת המקום בגלל מיקומו של הפתח, על אחת כמה וכמה שיש לעשות כן לגבי שטח הר הבית (אמנם הרמב"ם המביא דין זה בהל' בית הבחירה פ"ו ה"ז לגבי העזרה, לא הזכיר מה דינן של לשכות אלו בהר הבית). ממילא, בנידון דידן, שהכניסה אל ה'מחכמה' היא מחוץ לשטח הר הבית, מסתבר לומר, שדין המקום כדין השטח שמחוץ להר הבית, ואין צורך לנהוג בו קדושה (ויש שכתבו אף לגבי קדושת לשכות בבית כנסת שיש ללכת אחרי הפתח – ראה בשו"ת בית שלמה או"ח סימן כח ובשו"ת מחזה אברהם או"ח סימן כט).

ה. האם ה'מחכמה' בנוי על שטח הר הבית?

נקודה משמעותית נוספת שיש לציין בנוגע לקדושת מקום זה היא, כי עצם ההנחה, שמקום זה בנוי על שטח הר הבית, אינה ברורה. הרב גורן בספרו 'הר הבית' (עמוד רכט) כותב ככותרת לפרק: "בניגוד למקובל במסורת היהודית והערבית, אין הסלע המנוקב הצאחרה אבן השתיה אלא אולי השיתין". הרב גורן מערער על מסורת ידועה

ה'מחכמה' אינו קדוש בקדושת הר הבית

שלה מקורות רבים (והרחיבו בזה הרב יוסי פלאי והרב נועם שפירא בספר שחיברו "המסורת על מקום המקדש"), ומעלה השערה, כי הסלע שבכיפת הסלע אינה אבן השתייה, אלא השיתין של המזבח. השערה זו מבוססת על הנחת יסוד המבוארת בדבריו שם (עמוד קפה), כי המרחק בין כתלי הר הבית שהוא חמש מאות אמה – כאשר מודדים אותם דרך כיפת הסלע (משום שהם אינם מקבילים לגמרי) – מאשר את דעת החזו"ן-איש בנוגע לגודל האמה. כמובן, שלהנחת יסוד זו השלכות נרחבות לתחומים רבים בהלכה, כאשר בדיני דרבנן בוודאי המנהג המקובל בזה אינו כן, ואף בדינים רבים מדאורייתא – מנהג ירושלים אינו כדעת החזו"ן-איש, כפי שמרחיב בזה הגרא"ח נאה בספרו "שיעורי תורה".

מאחר שבמשנה במידות (פ"ב ה"א) מבואר, כי מקום המקדש היה יותר קרוב למערב יותר מאשר למזרח, הרי שלפי שיטת הרב גורן, ה'מחכמה' אינו בנוי כל כך רחוק ממקום המקדש, וברור שהוא בנוי בתוך השטח של הר הבית (שהרי ודאי לו כי הכותל המערבי הוא מהכתלים המקודשים המקוריים). אולם הרב גורן מודע לכך שדבריו מנוגדים למסורת המקובלת (המובאת בדברי הרדב"ז בתשובתו הנ"ל), שלפיה כיפת הסלע בנויה על גבי מקום קודש הקדשים. לפי מסורת זו, מסתבר לומר, כי הכותל המערבי שלפנינו אינו אלא בנייה מאוחרת, ואינו מהווה את גבול חמש מאות האמה המקודשות (וכך גם התפרסמו לאחרונה ממצאים ארכיאולוגיים המאחרים את זמן בניית הכותל לסוף ימי הבית השני). ממילא, מבנה ה'מחכמה' שאינו נכנס בהרבה אל תוך שטח הר הבית, אינו נמצא בתוך חלל חמש מאות האמה המקוריות המקודשות של הר הבית.²

1. הרחבת קדושת הר הבית

סברה אחרת שניתנה היתה להיאמר לגבי מקום זה היא, כי אף על פי שאין הוא נמצא בתוך חמש מאות האמה המקוריות של ההר, הרי שכאשר מתחם ההר הורחב, אף קדושתו התרחבה, ואין היא מוגבלת לחמש מאות האמה הראשוניות המקודשות. עצם אפשרות הרחבת שטח קדושת הר הבית, מפורשת בפסוקי יחזקאל (מ"ב, טז-כ) המתייחס להר הבית העתידי בגודל שלושת אלפים על שלושת אלפים אמה – חמש מאות קנים של שש אמות בכל כיוון סביב החומות. אולם יש מהמפרשים (רא"ש מידות שם; ה'מפרש' לדברי הימים א כ"ט, יח) המבינים כי מידת הר הבית נקבעה על פי דרשת פסוק האמור במשכן "ורוחב חמשים בחמשים" (שמות כ"ז, יח). לפי הבנה זו

2. וראה בהרחבה בעניין זה מאמרו של אשר גרוסברג, תחומין טז עמ' 458.

הרב הלל בן-שלמה

נראה, כי גם אם ניתן להוסיף על הר הבית,³ הרי ששטח זה צריך להיות באופן מקביל למידות הראשונות, על פי קנה המידה הנזכר. ממילא, הגדלת הר הבית לשטחו הנוכחי כיום, אינה מתאימה לכך.

עוד יש לומר, כי סמכות הרחבת שטח הר הבית, נתונה דווקא לבית דין הגדול, כפי שכותב הרמב"ם בפירושו למשנה בסנהדרין (פ"א ה"ה) לגבי כל תוספת של קדושה לשטח; וממילא, הרחבת ההר על ידי גורמים אחרים אינה גורמת תוספת של קדושה להר. לא ידוע לנו שהיה בית דין שקידש את השטח הנוסף, ובוודאי שאין לסמוך להקל מן הסתם ולומר, כי ישנה קדושה בשטח זה.

ז. סיכום ומסקנה

המקום הנקרא "המחכמה" אינו קדוש בקדושת הר הבית כלל. ממילא, אין צורך לטבול לפני הכניסה למקום, אין כל היתר להשתחוות ישירות על רצפת האבנים שם בפישוט ידים ורגלים, וגם אין להתפלל במקום זה לפי הנוסח של התפילה בהר הבית, אלא לפי נוסח התפילות הרגיל של כל מקום אחר בירושלים.

3. ראה בתוספות שבועות טו ע"א ד"ה ויוצא ובריטב"א שם, וכן ב'מקדש דוד' קדשים כז ע"ב; ובניגוד לרש"ש בתחילת סנהדרין ולאבני נזר יו"ד תג, הטוענים שלא ניתן לעשות כן.